

ИСТОРИЯ

А. М. Кушнярэвіч-Шпэт

ГЕРМАНСКИ КАМΠΑНЕНТ
ЭТНАКУЛЬТУРНАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ XIX – ПАЧАТКУ XX ст.

Статья посвящена истории формирования немецкого этнического меньшинства на белорусских землях в период их вхождения в состав Российской империи. Характеризуются причины и состав миграционных и переселенческих потоков на каждом этапе. Называются места, причины исхода этнических мигрантов и переселенцев, а также их расселения в Беларуси.

Вывучэнне этнічнай гісторыі таго альбо іншага народа, пытанні міжэтнічных кантактаў, узаемаадносін, узаемауплываў і ўзаемаўзбагачэння нацыянальных культур заўжды былі і застаюцца актуальнымі праблемамі сучаснай этнакультуралогіі. У ракурсе ўзаемадзеяння культур асаблівае значэнне сёння набываюць праблемы фарміравання, развіцця і сучаснага стану этнічных меншасцяў, якія пражываюць за межамі асноўнай этнічнай тэрыторыі. Да аднаго з такіх этнакультурных утварэнняў адносяцца і беларускія немцы. Таму мэта публікацыі – прааналізаваць працэс, характар і матывы міграцый і перасяленняў этнічных груп немцаў на тэрыторыі Беларусі ў рамках распрацоўкі аднаго з раздзелаў індывідуальнай навуковай тэмы, прысвечанай германа-беларускім этнакультурным кантактам XIII–XIX ст. ва ўсёй іх разнастайнасці.

Слабае эканамічнае развіццё і спусташальныя войны на нямецкіх землях выклікалі ў апошняй чвэрці XVIII – пачатку XIX ст. новую актыўную эміграцыю насельніцтва ў розныя краіны Амерыкі і Еўропы. Гэтак жа пачаўся чарговы этап у гісторыі немцаў на Беларусі. Так, у XVIII ст. у асноўным мігравалі нямецкія сяляне з знішчанай Сямігадовай вайной Прусіі. Яны асядалі ў сельскай мясцовасці і займаліся пераважна земляробствам і жывёлагадоўляй, шырока выкарыстоўвалі капіталістычныя метады гаспадарання. Значная колькасць тых немцаў пасялілася ў Віцебскай губерні, дзе ўжо існавала значная дыяспара іх суайчыннікаў [1, с. 310].

Наступная хваля эміграцыі была выклікана Загадам 1817 г. «Пра прыём замежных каланістаў на прыватных землях» Расійскага імператара Аляксандра I, але яна ўжо адбывалася паводле строгіх крытэрыяў: патрабавалася наяўнасць вызначанага маёмаснага цэнзу. Найвялікшы поспех гэта кампанія мела для паўднёва-заходняй і паўднёвых правінцый Германіі.

Новая міграцыйная хваля была накіравана ў асноўным у раёны Прычарнамор'я і Каўказу, але немцы сяліліся таксама на тэрыторыях сучасных Украіны і Беларусі. Яна складалася пераважна з жыхароў Швабіі і ў меншай ступені – жыхароў Прусіі, Баварыі, Мекленбурга, Саксоніі, Эльзаса і Бадэна; Швейцарыі; нямецкіх жыхароў Польшчы.

Аляксандр I асобна вылучаў пасяленцаў, якія валодалі неабходнымі ведамі для рацыянальнага вядзення гаспадаркі. Планавалася, што яны будуць узорам у сялянскай справе і ў рамястве. Гэта былі добрыя землеўладальнікі, спрактыкаваныя ў вінаградарстве, вырошчванні тутаўніка, іншых раслін і з досведам у жывёлагадоўлі (асабліва ў развядзенні авечак палепшаных парод). Найбольшую інтэнсіўнасць перасяленне немцаў дасягнула ў 1804 г., 1816–1817 гг., і да 1842 г., ішло ў асноўным з Вюртэмбергу.

У час нацыянальна-вызваленчых паўстанняў на землях былога Вялікага Княства Літоўскага 1830–1831 і 1863–1864 гг. этнічныя немцы і італьянцы шырока прымалі ў іх удзел, і шмат з іх былі пакараны смерцю [2].

Асваенне нямецкімі каланістамі прастораў беларуска-украінскага Палесся пачалося з 1830 г., калі тут на землях князя Любамірскага ўзнікла першае нямецкае паселішча Фрыдрыхсдорф (Саломка). У 1860 г. у заходняй частцы Палесся на тэрыторыі Мінскай і Валынскай губерняў (Пінскі і Лунінецкі паветы) налічвалася ўжо 20 нямецкіх населеных пунктаў. Пасля адмены прыгону іх колькасць стала павялічвацца яшчэ больш хуткімі тэмпамі і ў 1870 г. дасягнула лічбы 58, у 1875 г. – 89, а ў 1882 г. – 155 нямецкіх пасяленняў, дзе пражывалі 21 640 жыхароў і з якіх 99 % (21 525 чал.) складалі немцы [3, с. 105].

Землеўладальнікі актыўна запрашалі немцаў працаваць кіраўнікамі маёнткаў, ляснічымі. Таму не выпадкова, што сярод служачых вотчыннай адміністрацыі Радзівілаў у XIX – пачатку XX ст. існавала трывалая праслойка служачых-немцаў, якія паходзілі з Прусіі [4, с. 181]. Сярод немцаў, якія жылі на тэрыторыі Беларусі, было нямала службоўцаў, арандатараў, аптэкараў, прамыслоўцаў. Так, напрыклад, Аршанскі піваварны завод, заснаваны ў 1883 г., належаў немцу Вайнбергу, у Бярозаўскім раёне невялікі завод належаў немцу Мартонсу.

У 1855 г. у вёсцы Уць Гомельскай вобласці з'явілася першая баптысцкая суполка штундыстаў, заснаваная пад уплывам нямецкіх каланістаў-менанітаў. Таксама з 1863 г. з Польшчы на поўдзень Беларусі пачалася хваля эміграцыі баптыстаў (сярод якіх было шмат немцаў).

Новы этап міграцыі немцаў на беларускія землі назіраўся ў другой палове XIX ст. і працягваўся да пачатку Першай сусветнай вайны. За гэты перыяд мелі месца тры масавыя хвалі. Паводле першага ўсерасійскага перапісу 1897 г. у канцы XIX ст. у Віленскай, Гродзенскай, Каўнаскай, Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай губернях жылі 49 073 немцаў (0,49 % сучаснага насельніцтва Беларусі) [2].

Асноўная ж плынь нямецкіх мігрантаў у XIX ст. на Беларусь паходзіла з Прусіі, Усходняй Германіі і Аўстра-Венгрыі. Так, паводле вышэй згаданага перапісу ў Мінскай губерні было зафіксавана замежных грамадзян: выхадцаў з Прусіі – 958 чалавек, Аўстра-Венгрыі – 693, Германіі – 497, Саксоніі – 20, Вюртэмберга – 12, Баварыі – 6. Прычым колькасць мігрантаў-мужчын нязначна перавышала колькасць жанчын: напрыклад, выхадцаў з Прусіі

ў Мінскай губерні налічвалася 490 мужчын і 468 жанчын, з Германіі ўвогуле – адпаведна – 279 і 218. Прыкладна такая ж карціна назіралася і ў іншых беларускіх губернях.

Новыя нямецкія мігранты былі прадстаўлены даволі шматлікімі групамі, не схільнымі адаптавацца да мясцовых соцыя- і этнакультурных умоў, бо ўстойліва захоўвалі традыцыі сваіх продкаў, родную мову і гістарычную памяць. У пачатку XX ст. многія з іх нашчадкаў у сувязі з правядзеннем сталыпінскай аграрнай рэформы перасяліліся ў Сібір.

Больш актыўнымі і плённымі былі сувязі мясцовага насельніцтва і нямецкіх пасяленцаў у беларускіх гарадах. Тут здаўна існавалі нямецкія культурныя асяродкі, гандлёвыя і прамысловыя ўстановы, лютэранскія цэрквы. У параўнанні з вёскай узаемакантакты на бытавым узроўні, працэсы інтэграцыі і акультурацыі тут праходзілі інтэнсіўней. Разам з тым нямецкія мігранты падтрымлівалі ўстойлівыя сувязі са сваёй радзімай, адкуль запрашалі сваякоў і знаёмых на часовае і пастаяннае жыхарства, давалі ім прытулак і фінансавую дапамогу [3, с. 106].

З 1870-х гадоў іміграцыя немцаў у Расійскую імперыю пачала спыняцца. У многім гэта было абумоўлена адменай у адносінах да каланістаў ільгот па адбыванні ваеннай павіннасці і пахаладаннем у расійска-германскіх адносінах. Больш за тое, вялікая колькасць немцаў пачала эміграваць з самой Расійскай імперыі, прычым не ў Германію, а галоўным чынам у ЗША. Усяго да 1914 г. у Амерыку з'ехала да 200 тыс. этнічных немцаў, якія такім чынам склалі адну з найбуйнейшых плыняў дарэвалюцыйнай эміграцыі з Расійскай імперыі (нароўні з яўрэямі, палякамі, беларусамі, літоўцамі і фінамі).

У канцы XIX – пачатку XX ст. назіралася міграцыйная хваля немцаў з Валыні (Украіна) на Палессе. З дапамогай латышкага банкіра Анзельмава нямецкія каланісты набывалі зямлю ў Палессі (сучасныя Нараўлянскі, Ельскі, Лельчыцкі раёны Гомельскай вобласці). Памешчыкі Беларусі давалі ў арэнду немцам зямлю і ўтойвалі гэта ад улад, каб не выплочваць падаткі.

Асноўная колькасць этнічных немцаў пачала перасяляцца ў Мазырскае Палессе прыкладна з 1905 г. Так, паводле афіцыйных звестак на студзень 1905 г., у маёнтку Клесіне (сучасны Нараўлянскі раён) пражывала ў якасці арандатараў каля 200 сямействаў немцаў-каланістаў. У студзені 1911 г. у раёне ўжо налічвалася каля 700 сямействаў каланістаў – пакупнікоў зямлі, галоўным чынам, немцаў. Гэта міграцыя была вымушанай мерай і мела эканамічны (земляробчы) характар. Да гэтага нямецкія каланісты жылі галоўным чынам ва Украіне, дзе пераважна арандавалі абшарніцкую зямлю ці мелі невялікую яе колькасць ва ўласнасці. Пасля ўскладнення арэндных адносін немцы перасяліліся ў суседнюю Мазыршчыну, набылі зямлю праз банк у мясцовага памешчыка Ансэльма (Анзэльма) і ў буйнога землеўладальніка Шоманскага. Як правіла, гэтыя немцы-каланісты ўжо былі расійскімі падданымі, прыпісанымі да розных сялянскіх грамадаў Украіны.

У сувязі з Першай сусветнай вайной шматлікія немцы з'ехалі з Беларускага Палесся, распрадаўшы свае землі. Гэта было выклікана таксама

загадам расійскага ваеннага камандавання 1915 г. высяліць немцаў-каланістаў з прыфрантавой паласы ў 24-гадзінны тэрмін (загад не распаўсюджваўся на нямецкія сем'і, члены якіх служылі ў царскім войску). І пасля высылкі вярнуліся не ўсе. Шмат немцаў назаўжды пакінула Палессе з сыходам кайзераўскіх войскаў у 1918 годзе.

Такім чынам, у час Першай сусветнай вайны колькасць нямецкіх каланістаў Беларусі значна змяншалася. Гэта было яшчэ звязана з дэпартацыяй немцаў з прыфрантавой зоны ў Сібір. Знікла шмат нямецкіх кампактных паселішчаў, у грамадскіх месцах забаранялася ўжыванне нямецкай мовы [2].

Больш-менш поўную карціну аб колькасці немцаў у Беларусі даў згаданы вышэй першы ўсерасійскі перапіс насельніцтва 1897 г. Тады этнічная ідэнтыфікацыя праводзілася перапісчыкамі на аснове мовы, у выніку чаго да немцаў былі аднесены толькі тыя грамадзяне, якія назвалі ў якасці сваёй роднай нямецкую. Паводле вынікаў нямецкая дыяспара ў беларускіх губернях налічвала больш за 50 тыс. чалавек, што складала 0,49 % ад усяго насельніцтва дзяржавы [5, с. 31]. Пазначаная колькасць нямецкага насельніцтва размяркоўвалася па беларускіх губернях наступным чынам:

- больш за 10 тыс. немцаў жыло ў Гродзенскай губерні (найбольш значная група ў раёне Беластока);
- каля 4 тыс. у Віленскай губерні;
- больш за 7 тыс. – у Віцебскай губерні (найбольш у Віцебску і Віцебскім павеце);
- да 4 і 1,8 тыс. пражывала адпаведна ў Мінскай і Магілёўскай губернях;
- сярод іншых этнічных груп і па сваёй колькасці немцы пераўзыходзілі літоўцаў, латышоў, татар і цыган.

Удзельная вага немцаў сярод гарадскога насельніцтва была даволі значнай. Так, у Вільні, паводле перапісу 1897 г., пражывала 2170 немцаў, што складала 1,7 % мясцовых гараджан, у Беластоку – 3703 (5,6 %), у Мінску 645 (0,7 %), Гродне – 375, у Віцебску – 970 (1,3 %). Аднак, калі зыходзіць з абсалютнай колькасці нямецкага насельніцтва, то большасць яго пражывала ўсё ж не ў гарадах, а ў паветах (сельскай мясцовасці).

З перапісу вынікала, што немцы рассяляліся па тэрыторыі беларускіх земляў нераўнамерна. У канцы XIX ст. найбольш шматлікія дыяспры існавалі ў Беластоцкім (7412 чал.), Дзвінскім (4242), Віленскім (2844), Мінскім (1655), Віцебскім (1214), Бабруйскім (1045) паветах. Даволі прыкметнай была доля нямецкіх каланістаў сярод палескага насельніцтва: у Пінскім павеце ў той час пражывала 670 немцаў (0,23 %), а ў Мазырскім – 638 (0,35 % жыхароў павета). Прычым абсалютная колькасць нямецкага насельніцтва сялілася тут у сельскай мясцоваці: у прыватнасці, у Мазырскім павеце з 638 жыхароў германскага паходжання толькі 11 пражывалі ў горадзе [2].

Найвялікшая колькасць нямецкіх каланістаў была ў Беластоцкім уездзе Гродзенскай губерні – 76 % ад усёй колькасці нямецкага насельніцтва ў беларускіх землях. Толькі на адзін Беласток прыпадала палова ўсіх немцаў губерні. Менш за ўсё немцаў было ў Магілёўскай губерні – 1,3 тыс. [6, с. 73].

Звычайна нямецкія каланісты бралі ў арэнду лясныя дзялянкі памерамі 5–15 дзесяцін на 10–12 год. Новапасяленцы выкарчоўвалі лес, выкарыстоўвалі на свае патрэбы будаўнічы матэрыял, а затым поле засявалі адборным насеннем, ураджай атрымліваўся даволі высокім, асабліва ў першыя гады. Пасля яны прадавалі ўчастак новым каланістам, атрымлівалі пэўны прыбытак і рухаліся далей, каб асвойваць новыя лясныя прасторы.

Распрацоўка лясных дзялянак нямецкімі каланістамі стварала пэўныя нязручнасці для мясцовага беларускага насельніцтва, якое пазбаўлялася магчымасці пасвіць на арандаваных землях статак, нарыхтоўваць дровы, грыбы, ягады і інш. Такія акалічнасці часам спараджалі насцярожанасць і некаторую напружанасць паміж беларускімі сялянамі і нямецкімі арандатарамі. Разам з тым адбываліся карысныя кантакты і нават узаемаўплывы, бо заможныя сяляне набывалі ў каланістаў больш сучасныя прамысловыя тавары, сельскагаспадарчыя прылады – жалезныя плугі, бароны, веялкі, будаўнічыя канструкцыі і інш. [3, с. 108].

У канцы XIX ст. большасць жыхароў Беларусі нямецкага паходжання складалі пратэстанты (85–90 %), астатнія – каталікі (6–9 %), праваслаўныя (2 %), іўдзеі (1–1,5 %). Апошнія лічбы адлюстроўвалі працэсы адаптацыі немцаў да мясцовых этнакультурных умоў [1, с. 311]. Цікава, што пасля пераселення асобныя немцы працягвалі захоўваць грамадзянства Германіі, але з пачаткам Першай сусветнай вайны імкнуліся перайсці ў расійскае падданства з-за пераследаванняў з боку мясцовых жыхароў.

Большасць немцаў на Беларусі была занята ў аграрным сектары ў якасці арандатараў, эканомоў, у рамеснай дзейнасці і гандлі, апрацоўчых промыслах і сферы абслугоўвання. Разам з тым існавала вузкая праслойка гарадскіх жыхароў, якія трымалі крамы, аптэкі і прадпрыемствы. Некаторыя немцы служылі ва ўзброеных сілах расійскай арміі [6, с. 73]. Пераважная іх колькасць займалася сельскай гаспадаркай. Сярод іх былі і аканомы маёнткаў. Значная частка немцаў-гараджан была занята на вайскавай і дзяржаўнай службе Расійскай імперыі. Яны былі таксама фабрыкантамі, аптэкарамі, служачымі чыгунак, рамеснікамі.

У 1908–1910 гг. прайшла новая хваля перасялення немцаў з Валыні на Беларускае Палессе. Так, у пачатку 1915 г. у калоніі Нейдорф Дамачэўскай воласці Брэсцкага ўезда Гродзенскай губерні пражывала 788 немцаў каланістаў-лютэран і 473 каланістаў-каталікоў. У гэты час лютэранскія цэрквы (кірхі) былі ў Віцебску, Гродне, Магілёве, Мінску, Полацку, пры іх існавалі прыходскія нямецкія школы. У 1910 г. у Віцебску дзейнічала Нямецкае дабрачыннае таварыства. У пачатку Першай сусветнай вайны многія немцы былі прымусова выселены з Беларусі ўглыб Расіі, аднак пасля вайны большасць з іх вярнулася [Там же].

Першая ж значная хваля беларускай міграцыі ў Германію на мяжы XIX–XX ст. была абумоўлена сацыяльна-эканамічнымі прычынамі. У 1890 г. у Германіі працавалі 200 беларусаў, у 1900 г. – 4 тыс.; у 1919 г. – 44 тыс.; 1911 г. – 108 тыс.; у 1912 г. – больш за 144 тыс. чалавек. З пачаткам першай сусветнай вайны эміграцыйны рух з беларускіх зямель спыніўся [7, с. 190].

Такім чынам, фарміраванне нямецкай этнічнай меншасці ў XIX – пачатку XX ст. на беларускіх землях адбывалася ў тры этапы, абумоўленых негатыўнымі наступствамі тагачасных складаных эканамічных, дэмаграфічных і палітычных працэсаў у германскіх землях:

- 1) пачатак XIX ст.;
- 2) трэцяя чвэрць XIX ст.;
- 3) канец XIX – пачатак XX ст.

У развіцці германа-беларускіх этнакультурных кантактаў разглядаемага часу пераважна назіраўся анклаўны спосаб рассялення нямецкіх перасяленцаў, які садзейнічаў іх тэрытарыяльна-культурнай і культурна-бытавой кансалідацыі. Нямецкая этнічная супольнасць на Беларусі мела адметныя асаблівасці ў культурных традыцыях і самасвядомасці. Яна садзейнічала распаўсюджванню ў беларускай культуры еўрапейскіх цывілізацыйных параметраў.

ЛІТАРАТУРА

1. *Навагродскі, Т. А.* Этналогія Беларусі : традыцыйная культура насельніцтва ў гістарычнай перспектыве : вучэб.-метад. дапам. / Т. А. Навагродскі, В. В. Гарбачова, С. А. Захаркевіч. – Мінск : БДУ, 2009. – 335 с.
2. Немцы ў Беларусі [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://be.wikipedia.org/wiki/>. – Дата доступу : 28.03.21.
3. *Цітоў, В.* Нямецкая дыяспра ў Беларусі XIX – пачатку XX ст. / В. Цітоў // Беларуска-нямецкае грамадска-культурнае ўзаемадзеянне : гісторыя, сучаснасць, перспектывы / Міжнар. асац. беларусістаў, Нац. навук.-асвет. цэнтр імя Ф. Скарыны ; рэдкал.: А. Мальдзіс (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 1996. – С. 105–109.
4. *Кахновіч, В. А.* Немцы ў валоданнях Радзівілаў на Палессі (другая палова XIX – пачатку XX ст.) / В. А. Кахновіч // Этнокультурное развитие Беларуси в XIX – начале XX ст. // Материалы Междунар. науч.-практ. конф, 19–20 мая 2010 г. ; Минск, БГУ / редкол.: Т. А. Новогородский. – Минск, 2011. – С. 180–185.
5. *Тугай, В. В.* Немецкий этнос в Беларуси в XIV – 30-х гг. XX в. / В. В. Тугай // Европа : актуальные проблемы этнокультуры : материалы VI Междунар. науч.-теорет. конф., г. Минск, 22 дек. 2014 г. / Бел. гос. пед. ун-т им. М. Танка ; редкол.: В. В. Тугай (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2015. – С. 30–35.

6. *Дмитриева, О. П.* Национальные общности на территории Беларуси накануне Первой мировой войны. Численность и состав / О. П. Дмитриева // Гістарычна-археалагічны зборнік / Ін-т гісторыі НАН Беларусі ; гал. рэд. : А. А. Каваленя. – Мінск, 2003. – С. 67–74.
7. *Карашчанка, І.* Немцы / І. Карашчанка, А. Майснер // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мінск, 1999. – Т. 5. – С. 189–190.

Поступила в редакцию 30.03.2021